

บทที่ 5

สถานการณ์สิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมในพื้นที่ศึกษา

1. สถานการณ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ

1.1 ป่าไม้และพันธุ์พืช

ชาวบ้านในพื้นที่ ได้เล่าถึงสภาพป่าไม้และพันธุ์พืชในพื้นที่ว่าเมื่อราว 40 กว่าปีก่อน มีต้นไม้ใหญ่ขึ้นมากกว่านี้ ในพื้นที่ริมคลองปูน ต้นไม้ขนาดใหญ่เท่าโถงก็มี ส่วนต้นไม้บนภูเขาก็มีมากกว่านี้ แต่มีการบุกรุกเข้าไปตัดต้นไม้ใหญ่ออกมากันหมดแล้ว ดังนั้น ในปัจจุบันจึงเหลือเป็นสภาพป่าดิบแล้ง ที่ต้นไม้ขึ้นโตได้ช้าด้วยสภาพเป็นหินแข็ง ต้นไม้ที่เหลือส่วนใหญ่จึงมีลักษณะแคระแกร็น และเป็นต้นไม้ที่ขึ้นรอบสอง

พื้นที่ป่าไม้ในพื้นที่ศึกษาซึ่งมีอยู่ 2 พื้นที่คือ พื้นที่ป่าบนเขาพนมรุ้งและพื้นที่ป่าบนเขาปลายบัดแม้ประชาชนทั่วไปจะไม่สามารถเข้าไปถือกรรมสิทธิ์บนพื้นที่ผืนป่าทั้งสองภูเขาได้ เนื่องจากเป็นพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ แต่ก็พบว่าในพื้นที่ป่าบนเขาทั้งสองแห่ง ถูกรบกวนโดยประชาชนที่อยู่รอบข้าง และการพัฒนาของภาครัฐ ในลักษณะดังนี้

1) เขาพนมรุ้ง ได้มีการก่อสร้างสถานีถ่ายทอดสัญญาณบนยอดเขา และมีการพัฒนาพื้นที่เชิงปราสาทเขาพนมรุ้งให้เป็นแหล่งท่องเที่ยว จึงมีการตัดถนน การก่อสร้างร้านค้า สำนักงานอุทยานประวัติศาสตร์พนมรุ้ง และที่พักในอุทยานแทรกอยู่กับพื้นที่ป่า รวมทั้งการตั้งวัดบนเขา

2) เขาปลายบัด ก็เช่นกัน มีการตั้งสำนักสงฆ์ในพื้นที่เชิงเขาปลายบัด และเนื่องจากอยู่ใกล้กับชุมชน ระบบนิเวศจึงถูกรบกวนจากการเข้าไปใช้สอยโดยชุมชนในการเข้าไปเก็บพืช เห็ดและพืชผัก โดยเฉพาะดอกกระเจียวซึ่งขึ้นอยู่มาก รวมทั้งการนำวัวขึ้นไปหาอาหารบนพื้นที่เขาลูกเตี้ยนี้ สำหรับสำนักสงฆ์ซึ่งครอบครองพื้นที่ส่วนหนึ่งที่เคยเป็นป่า ปัจจุบันก็มีการกำหนดขอบเขตแนวรั้วชัดเจน อย่างไรก็ตามในส่วนของสำนักสงฆ์เอง แม้จะมีต้นไม้ร่มครึ้มอยู่มาก แต่บางส่วนก็ถูกตัดออกเพื่อการก่อสร้างกุฏิและสิ่งปลูกสร้างต่างๆ ตามพัฒนาการขึ้นไปของวัดและศรัทธาประชาชน

แม้พื้นที่ป่าไม้ทั้ง 2 แห่งยังไม่จัดว่าเป็นป่าเสื่อมโทรม เนื่องจากระดับของการรบกวนไม่รุนแรง เพราะไม่มีพืชพันธุ์ที่มีมูลค่าสูงปรากฏอยู่แล้ว และพื้นที่ป่าก็ได้รับการกำหนดให้เป็นป่าสงวนแห่งชาติ มีแต่เพียงการเก็บพืชตามฤดูกาลเพื่อการยังชีพ ในระดับพื้นบ้าน พืชพันธุ์ต่างๆ จึงเห็นสภาพการฟื้นตัว จะให้เป็นป่าสมบูรณ์คงเป็นไปได้ยาก เนื่องจากยังคงมีการรบกวนในระดับพื้นบ้านอยู่ แต่ก็มีโอกาสคืนความสมบูรณ์ขึ้นมากกว่าในปัจจุบัน หากการรบกวนไม่มากขึ้นไปกว่านี้

1.2 สัตว์ป่า

สัตว์ป่าสามารถอาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าเขาและเขาพนมรุ้งอยู่บ้าง แต่ก็ไม่มีความสมบูรณ์ เพราะพื้นที่ป่าถูกรบกวนโดยชาวบ้านและการพัฒนาอย่างสม่ำเสมอ โดยที่เขาปลายบัดมีการนำสัตว์เลี้ยงคือ วัวเข้าไปเลี้ยงอยู่เสมอ โดยเฉพาะบริเวณแหล่งหญ้าใกล้ยอดเขาปลายบัด ซึ่งน่าจะเป็นป่ากปล่องภูเขาไฟในอดีต สำหรับนกต่างๆ มีอยู่บ้าง จึงพอมีส่งเสียงให้ได้ยิน รวมถึงสัตว์เลื้อยคลานต่างๆ แต่ก็มีเพียงเบาบาง โอกาสที่สัตว์เหล่านี้จะเพิ่มจำนวนขึ้นคงเป็นไปได้ยาก เพราะพื้นที่ถูกรบกวนอย่างสม่ำเสมอดังกล่าวแล้ว

2. สถานการณ์สิ่งแวดล้อมวัฒนธรรม

2.1 ชุมชน

ในช่วง พ.ศ. 2530-2540 ชุมชนโดยรอบบริเวณเขาพนมรุ้ง โดยเฉพาะที่บ้านโคกเมืองมีความคึกคัก สืบเนื่องจากการซ่อมบูรณะปราสาทเขาพนมรุ้งแล้วเสร็จ ต่อด้วยการซ่อมปราสาทเมืองต่ำ และมีการบรรจุพื้นที่นี้ให้อยู่ในรายการรอขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลก ทำให้เกิดความคาดหวังในด้านเศรษฐกิจที่สืบเนื่องมาจากการท่องเที่ยว การได้คืนทับหลังที่หายไปสู่ปราสาทพนมรุ้ง ทำให้นักท่องเที่ยวจำนวนมากหลั่งไหลเข้ามาในพื้นที่ ราคาที่ดินสูงขึ้น มีการถมดินเพื่อหวังรองรับกิจกรรมเพื่อการท่องเที่ยวเช่นร้านอาหาร และที่พัก รัฐบาลมีการส่งเสริมการเลี้ยงโคล้านตัว ที่นาบางส่วนได้ถูกปรับปรุงให้เป็นบริเวณทำเลเลี้ยงวัว

แต่แล้วในช่วงทศวรรษต่อมา เศรษฐกิจกับล้มเหลว พัฒนาการของประเทศเชิงข้างลง พื้นที่นี้ก็ยังเป็นพื้นที่รอขึ้นทะเบียนเกือบ 20 ปีแล้ว พัฒนาการของชุมชนจึงค่อนข้างถดถอยตามเศรษฐกิจและการพัฒนาที่ไม่ตั้งอยู่บนฐานการพึ่งตนเอง การท่องเที่ยวในพื้นที่ก็ตกต่ำลงเพราะคน “เลิกเห่อ” ปราสาทหิน ในแต่ละวันในทุกวันนี้ มีเพียงนักท่องเที่ยวไม่กี่รายเข้ามาเที่ยว จะมีมากหน่อยก็ในเทศกาลเที่ยวเขาพนมรุ้ง ซึ่งคนรุ่นใหม่ที่ยังไม่เคยมาดูพระอาทิตย์ขึ้นลอดช่องประตูทุกบานจะแวะมาเยือน

อย่างไรก็ตามสถานการณ์ปัจจุบัน จะเห็นนักท่องเที่ยวต่างชาติที่ตั้งใจมาดูโบราณสถานโดยตรงและชาวต่างชาติที่แต่งงานกับผู้หญิงไทยในจังหวัดอื่นในภาคอีสานพากันครอบครัวมาเที่ยวที่นี้ รวมทั้งผู้หญิงไทยบางส่วนในหมู่บ้านก็มีการแต่งงานกับชาวต่างชาติ มีการก่อสร้างบ้านหลังโตในชุมชน กระนั้นก็ตามแผนผังชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมวัฒนธรรมในภาพรวมยังคงที่ ในขณะที่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นมาก และส่งผลต่อการดำเนินชีวิตคือการเปลี่ยนแปลงทางภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมที่อยู่รอบนอกของพื้นที่ชุมชน เนื่องมาจากการไม่ตระหนักถึงภูมิปัญญาดั้งเดิมและการจัดการของภาครัฐซึ่งจะได้กล่าวถึงในหัวข้อต่อไป

2.2 ภูมิทัศน์วัฒนธรรม: การจัดการพื้นที่นาและการจัดการน้ำในพื้นที่เกษตรกรรม

จากการศึกษาโดยใช้ภาพถ่ายทางอากาศและการสำรวจข้อมูลภาคสนามพบว่า สภาพภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมดั้งเดิมที่แสดงถึงภูมิปัญญาที่มีมาแต่ในอดีต และส่งผลต่อระบบการทำนาและการจัดการน้ำ มีสภาพเสื่อมโทรมและถูกปล่อยทิ้งร้าง ทั้งบางส่วนยังถูกปรับเปลี่ยนโดยการจัดการน้ำของภาครัฐ ซึ่งบางกรณีก็มีความเหมาะสม บางกรณีก็ไม่สอดคล้องกับภูมิปัญญาดั้งเดิม ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1) การปรับปรุงเขื่อนหรือทำนบเดิมโดยภาครัฐ

เขื่อนและทำนบดั้งเดิม ในปัจจุบันได้รับการปรับปรุงโดยการจัดการของภาครัฐ โดยการปรับปรุงคันดินให้สูงขึ้น ทำให้มีการกักเก็บน้ำได้มากขึ้น อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำเชิงเขาเหล่านี้ปัจจุบันได้กลายเป็นทรัพยากรของภาครัฐ ที่ปราศจากการจัดการโดยชุมชน ทำให้ชาวบ้านต้องรอการจัดการ ไม่สามารถดำเนินการใดเองได้ ในขณะที่ภาครัฐก็มีกำลังคนจำกัดในการดูแลและบริหารจัดการ จึงเป็นการทำอ่างเก็บน้ำไว้เฉยๆ จะสูบน้ำไปใช้ก็ยากลำบาก จึงดูจะเป็นการจัดการน้ำที่ปราศจากประสิทธิภาพและไม่เป็นระบบโครงข่ายชลประทานที่ควรจะเป็น

ภาพ (ซ้ายและล่าง) แสดงการปรับปรุงอ่างเก็บน้ำบริเวณเชิงเขาที่ปัจจุบันภาครัฐได้เข้าไปจัดการทรัพยากรน้ำ มีการสร้างประตูน้ำ ขุดลอก และเสริมคันดินเป็นทำนบกั้นน้ำ แต่เนื่องจากข้อจำกัดด้านบุคลากร จึงทำให้ไม่มีผู้มาบริหารจัดการน้ำ ไม่สามารถนำน้ำไปใช้ประโยชน์ได้เมื่อต้องการ จึงเสมือนทำอ่างเก็บน้ำไว้เฉยๆ ให้ชาวบ้านเดินลงบันไดไปตักน้ำหรือสูบน้ำไปใช้ก็ยาก จึงไม่เป็นการจัดการน้ำให้เป็นระบบที่มีประสิทธิภาพ

2) การสร้างระบบคลองส่งน้ำของภาครัฐ

2.1) สถานการณ์คลองสายหลัก

ภาครัฐได้เข้ามาทำการก่อสร้างระบบการปล่อยน้ำออกจากอ่างเก็บน้ำโดยการวางแนวท่อและขุดคลองชลประทานตามแนวคลองสายหลักเดิม ได้การเปลี่ยนจากคลองดินเป็นการสร้างคลองส่งน้ำโดยใช้ปูนซีเมนต์และคอนกรีต บางแห่งมีการเข้าไปขุดลอกเพื่อเพิ่มพื้นที่กักเก็บน้ำ ซึ่งดูก็น่าจะสอดคล้องและไม่เป็นการพัฒนาโดยการทำลายระบบภูมิปัญญาเดิมนัก แต่การขุดลึกเกินไปและไม่สัมพันธ์กันเป็นระบบก็ส่งผลเสียหายเป็นวงกว้าง

ภาพแสดงลำรางส่งน้ำที่ได้รับการขุดลอกและตัดคอนกรีตบริเวณที่ถนนตัดผ่าน ที่ปรับปรุงโดยกรมชลประทาน ในพื้นที่ระหว่างบ้านโคกเมืองและบ้านจะเข้มางเชิงเขาปลายบัด

ภาพแสดงการไถนาโดยรถในปัจจุบัน ทำให้ระบบคันนาเดิม และลำรางส่งน้ำถูกไถกลบไปได้ง่าย และทำให้ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลง

ภาพแสดงคลองส่งน้ำโบราณที่ได้รับการขุดลอกโดยกรมชลประทาน บริเวณเชิงเขาพนมรุ้ง ที่สามารถส่งน้ำได้ตามอย่างระบบเดิมในสมัยอารยธรรมเขมร

ภาพแสดงคลองปูนอีกฝั่งหนึ่งตื้นเขิน ทำให้ไม่สามารถส่งน้ำได้ตลอดเส้นเช่นเดิม

ภาพแสดงคลองปูนที่ภาครัฐเข้าไปจัดการสร้างฝายคอนกรีต ทำให้มีน้ำอยู่ฝั่งเดียว

2.2) สถานการณ์คลองซอยหรือลำรางส่งน้ำ (ลำไส้ไก่/แห่/ชาแค/เหมืองนา)

เนื่องจากพื้นที่ลำรางส่งน้ำที่เป็นโครงข่าย เป็นกรรมสิทธิ์ของเจ้าของที่ดินหลายราย และปัจจุบันการจัดการร่วมกันมีน้อยลงหรือแทบจะไม่มีเลย ทำให้ในหลายบริเวณถูกทิ้งร้าง และบางส่วนถูกไถกลบโดยเครื่องจักรทางการเกษตร ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากระบบโครงข่ายชลประทานเดิมถูกทำลาย น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติไม่สามารถถูกจ่ายและกระจายเข้าสู่คลองซอยได้ทำให้เกิดการเสื่อมโทรมและไม่มีการใช้ประโยชน์จากคลองซอยเหล่านี้โดยเฉพาะบริเวณด้านเหนือของเขاطลายบัด จากการสำรวจภาคสนามใน พ.ศ. 2550 พบว่ามีร่องรอยคลองซอยในสมัยโบราณที่ถูกขุดกระจายน้ำเข้ายังที่นาในบริเวณนั้นทุกๆ 500 เมตร และสามารถมองเห็นระบบได้จากภาพถ่ายทางอากาศ พ.ศ. 2497 แต่ใน พ.ศ. 2553 ยิ่งพบว่าคลองซอยบางส่วนหายไปและบางส่วนอยู่ในสภาพถูกทิ้งร้างทำให้ตื้นเขิน ไม่สามารถใช้งานเป็นโครงข่าย ทำให้ระบบนาในบริเวณรอบเขาพนมรุ้งเกือบทั้งหมดเป็นน่าน้ำฝน บางส่วนริมคลองปูนอาจมีการสูบน้ำเข้านาแต่เมื่อมีการพัฒนาจากภาครัฐเข้าไปขุดลอกและทำฝายคอนกรีต ยิ่งเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศและทำให้หน้าที่พื้งน้ำได้สะดวกกลับมีต้นทุนในการนำน้ำมาใช้สูงมาก

ไพรินทร์ เสาะสาย ผู้ช่วยวิจัยได้ลงไปสำรวจพื้นที่ และรายงานกลับมาว่าความสุขของคนในพื้นที่ความสุขของคนบ้านโคกเมืองที่เคยเป็นชุมชนที่มีความอุดมสมบูรณ์ทั้งดิน น้ำ และพื้นที่ป่า ฐานทรัพยากรด้านแหล่งน้ำที่สำคัญคือ ห้วยปูนและบารายเมืองต่ำ ได้กลายเป็นเพียงร่องรอยความคิดที่ต้องทำการสืบค้นจากคำบอกเล่าและลักษณะทางกายภาพที่พอหลงเหลือให้เป็นหลักฐาน ทั้งนี้เพราะการเข้ามาของโครงการพัฒนาขนาดเล็กของกรมชลประทานประมาณปี พ.ศ.2527-2535 เพื่อดำเนินการขุดลอกคลองปูนหรือห้วยปูน และมีการสร้างฝายน้ำล้นแบบคอนกรีตแทนฝายดินของชาวบ้าน การขุดลอกทำให้คันคูของลำห้วยสูงขึ้นและถมบริเวณ "แห่" หรือ ลำไส้ไก่ของชาวบ้านจนหมด คลองไส้ไก่ หรือ แห่ เกิดตื้นเขินและไม่ได้ใช้ประโยชน์ ฝายคอนกรีตในห้วยปูนอยู่ในระดับที่ต่ำ

กว่าท้องถิ่น ทำให้ไม่สามารถกักเก็บน้ำได้เพราะระยะห่างแต่ละฝ่ายก็ห่างกันมาก ประมาณ 1 กิโลเมตร แต่ระดับน้ำไม่สามารถกักเก็บไปถึงหน้าฝายอีกตัวหนึ่งได้ ผลที่ตามมาคือ ชาวบ้านที่มีนาอยู่ใกล้ ๆ ห้วยปูนเท่านั้นที่สามารถสูบน้ำเข้านาได้ แต่ต้องใช้เครื่องสูบน้ำขนาดใหญ่ ที่ประมาณ 25 เมตร ซึ่งต้องเสียค่าน้ำมันมาก ทำให้ชาวบ้านไม่ค่อยใช้น้ำจากห้วยปูน ในขณะที่ชาวบ้านที่มีที่นาอยู่ไกลออกไปก็ไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้ นอกจากนี้ชาวบ้านที่มีที่นาติดกับลำห้วย ต้องสูญเสียที่ดินจากการถมคันคูหรือขยายห้วยให้กว้างขึ้น โดยไม่ได้รับค่าชดเชยใด ๆ ส่วน “บาราย” กรมศิลปากรได้เข้ามาบูรณะปราสาทเมืองต่ำและทำการขุดลอกบารายใหม่ โดยถมบันไดศิลาแลงทั้ง 13 ชั้นบริเวณขอบบารายและทำคูกันตลิ่งพังแบบเส้นตรง โดยใช้ศิลาแลงเทียมรอบบารายเท่านั้น ฝายน้ำล้นที่ชาวบ้านเคยทำไว้เพื่อให้น้ำไหลลงสู่ที่นาของชาวบ้าน ก็มีการปรับเป็นคันคูและเป็นสี่เหลี่ยม ที่มีทางระบายน้ำออกเพียงทางเดียวคือไหลลงห้วยกระสัง และห้ามชาวบ้านใช้น้ำและทำการผลิตริมบาราย รวมทั้งได้ประกาศเขตพื้นที่รอบปราสาทเมืองต่ำและบารายเป็นเขตโบราณสถานที่อยู่ในความรับผิดชอบของกรมศิลปากรด้วย

ผลจากการบูรณะปราสาทเมืองต่ำและการขุดลอกบารายของกรมศิลปากรดังกล่าว ทำให้ชุมชนเปลี่ยนแปลงความคิดและความเชื่อใหม่เพราะการขุดคันปราสาทของเจ้าหน้าที่กรมศิลปากรและคนงาน ไม่ได้มีเหตุการณ์หรือปาฏิหาริย์ใด ๆ เกิดขึ้นต่อบุคคลเหล่านั้น ทำให้ชาวบ้านเริ่มเปลี่ยนแปลงความเชื่อที่ปราสาทเป็นของศักดิ์สิทธิ์ไม่มีใครกล้าแตะต้อง กลัปกลายเป็นไม่เป็นเรื่องจริง ส่งผลให้มีการขุดคันและลักลอบนำวัตถุโบราณไปขายจึงมากขึ้นทั้งจากคนในชุมชนและจากคนนอกชุมชน นอกจากนี้ยังทำให้น้ำในบารายกลายเป็นสีแดงตลอดปี เพราะการขุดลอกที่ลึกลงไปถึงชั้นหินลูกรังและไม่มีวัชพืชอยู่ในน้ำ ส่งผลให้ชาวบ้านที่เคยดูแลและใช้ประโยชน์จากบาราย ไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้อีก จึงเป็นการกีดกันคนออกจากโบราณสถานและเป็นการจำกัดสิทธิในการใช้ประโยชน์ดั้งเดิมของชาวบ้าน ปัจจุบันชาวบ้านกำลังเผชิญปัญหาการกว้านซื้อที่ดินของนายทุนจากในเมืองรอบปราสาทและถมที่สูงขึ้นเพื่อเตรียมปรับปรุงเป็นแหล่งท่องเที่ยว ทำให้ที่นารอบบารายที่เคยเป็นที่ต่ำและที่รับน้ำจากแปลงนาที่อยู่สูงขึ้นไปถูกปิดกั้นทางไหลของน้ำ นอกจากนี้ยังทำให้การปลูกหม่อนเลี้ยงไหมเพื่อผลิตผ้าไหมลายผักกูดที่มีชื่อเสียงของหมู่บ้าน ต้องหายไปเพราะการควบคุมการใช้พื้นที่ของกรมศิลปากรด้วย

ท่ามกลางสถานการณ์ปัญหาดังกล่าว ชาวบ้านพยายามเข้าไปมีส่วนร่วมในการแก้ไข ทั้งในด้านการเสนอความคิดเห็นต่อภาครัฐในเรื่องการแก้ปัญหาการจัดการน้ำด้วยการเพิ่มท่อระบายน้ำเพื่อความสะดวกในการใช้น้ำของชาวบ้าน การขอจับปลาในบารายเพื่อนำมาเป็นอาหารในงานบุญ ประเพณี การขอน้ำจากบารายมาใช้ทำน้ำประปา หรือการขอทำสะพานยื่นลงไปบารายเพื่อให้คนที่มาท่องเที่ยวไปให้อาหารปลา เป็นต้น แต่ทั้งหมดนี้กรมชลประทานและกรมศิลปากรก็ไม่รับข้อเสนอของชาวบ้าน ทางออกที่ชาวบ้านบ้านโคกเมืองใช้ในช่วงที่ผ่านมาจึงเป็นการดิ้อแพ่ง เช่น การ

แก้ปัญหาจากการขุดลอกห้วยปูนด้วยการช่วยกันสำรวจว่าบริเวณใดในลำห้วยที่เหมาะสมที่จะกักน้ำ มีการระดมเงินและอาหารกันในหมู่บ้าน เพื่อทำฝายดินเพิ่มเติมในห้วยปูนโดยใช้วิธีการสร้างฝายดินแบบเดิมคือ การขุดดินและใช้ไม้ปักไต่ระดับสูงขึ้นมา แต่ด้วยลำห้วยที่ถูกขุดลอกให้ใหญ่ขึ้น ทำให้ฝายดินซึ่งเคยเป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านไม่สามารถต้านทานกระแสน้ำที่ไหลแรงขึ้นกว่าเดิมได้ ทำให้ฝายดินที่ชาวบ้านช่วยกันสร้างสามารถอยู่ได้เพียง 1 ปีเพราะฝายดินขาด ชาวบ้านจึงเขียนของบประมาณมาซ่อมแซมและสร้างฝายคอนกรีตเพิ่มเติมจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด ทำให้จำนวนฝายคอนกรีตในคลองปูนมีเพิ่มมากขึ้น หรือ การเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อการปลูกผักสวนครัว และปลูกหญ้าเลี้ยงวัวริมถนนรอบฝั่งบาราย โดยไม่ยอมจํานนต่อกฎหมาย เป็นต้น

ภาพแสดงลำรางคลองขอยส่งน้ำโบราณหรือเหมืองนา ที่ตื่นเขินและปราศจากการดูแลรักษา เนื่องจากขาดความตระหนักรู้ถึงระบบชลประทานโบราณ และการใช้ประโยชน์ร่วมกัน

3) สถานการณ์บาราย

ปัจจุบันบารายโบราณจำนวน 2 แห่งในพื้นที่ศึกษา คือบารายเมืองต่ำ และบารายหนองบัวลาย มีลักษณะทางกายภาพดีมาก มีน้ำเก็บกักอยู่เต็ม เพราะได้รับการคุ้มครอง ภายใต้กฎหมายโบราณสถานของกรมศิลปากร แต่ผลกระทบคือทำให้ชาวบ้านไม่สามารถเข้าไปใช้พื้นที่หรือจับสัตว์น้ำได้ ส่วนสระน้ำมีการขุดสระน้ำกระจายอยู่ทั่วบริเวณ เพื่อใช้กักเก็บน้ำไว้ในฤดูแล้ง ประกอบกับในปัจจุบันมีการพัฒนาใช้เครื่องทุ่นแรงในการขุด โดยใช้รถขุด และมีโครงการที่ภาครัฐสนับสนุนให้ขุดแหล่งน้ำขนาดเล็กในที่นา จึงพบว่ามีสระน้ำเต็มพื้นที่บริเวณเขาพนมรุ้ง

ระบบการรับน้ำของบารายเมืองต่ำ มีทางน้ำไหลเข้า 2 ทาง คือ รับน้ำจาก “ห้วยลึก” ต้นน้ำอยู่ที่เขาปลายบัดซึ่งมีอ่างเก็บน้ำอยู่บนภูเขาทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน น้ำไหลผ่านด้านทิศใต้ของหมู่บ้านเข้ามาเก็บกักในบาราย อีกด้านหนึ่งก็รับน้ำแปลงนาผ่าน “เหมืองนา” ของชาวบ้าน มีระยะทางกว่า 2 กิโลเมตร ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของหมู่บ้านลงมากักเก็บยังบารายแห่งนี้ บริเวณคันคูด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของบาราย ชาวบ้านจึงช่วยกันทำฝายน้ำล้น (เป็นฝายดิน) เพื่อระบายน้ำที่มากเกินไปออกสู่ที่นาของชาวบ้านที่อยู่ใกล้ๆ ส่วนคันคูด้านทิศเหนือของบาราย จะมีช่องระบายน้ำคล้ายฝายน้ำล้นเช่นกัน เพื่อระบายออกไปยังห้วยกระสัง ไหลลงห้วยปูนบริเวณบ้านกระสังอีกต่อหนึ่งเช่นกัน การจัดการน้ำบ้านโคกเมือง จึงเป็นการจัดการน้ำให้เพียงพอต่อการผลิตโดยมีฝายดินเป็นกลไกในการจัดการน้ำและระบายเข้าสู่แปลงนา และในขณะเดียวกันถ้ามีปริมาณน้ำมากเกินไป ก็จะผันน้ำเข้าสู่เหมืองนา เพื่อส่งไปเก็บกักไว้ที่บาราย เพื่อนำกลับมาใช้ในฤดูแล้งต่อไปนอกจากนี้บริเวณคันคูของบาราย เดิมชาวบ้านโคกเมืองจะแบ่งที่ดินกันคนละ 5-10 ตารางวา ปลูกผัก ยาสูบ หอม กระเทียม โดยใช้น้ำจากบารายดูแลพืชผักในแปลง ปลูกหม่อน เลี้ยงไหม เป็นแหล่งหาปลาของชาวบ้าน เพราะบารายแห่งนี้เสมือนเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลา เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก ปลาจำนวนมากจากบารายก็จะไหลไปตามน้ำที่หลากลงสู่ท้องนาของชาวบ้านที่อยู่รายรอบบาราย เช่น ปลากรด ปลาช่อน ปลาก่า (ข้างเหยียบ) ปลาหมอ ปลากทราย ฯลฯ น้ำในบารายก็ใส สะอาด ชาวบ้านสันนิษฐานว่า เพราะบารายมีวัชพืชและตะกอนที่ไหลมาจากแปลงนาและจากเขาปลายบัด ทำให้น้ำในบารายใส สะอาด ชาวบ้านเรื่องเล่ากันว่า บางคนได้เมียเพราะมาทำสวนผักริมบารายทะเลเมืองต่ำแห่งนี้ ภาพถ่ายทางอากาศปี 2530 สามารถยืนยันได้ว่า พื้นที่ชุมชนบ้านโคกเมืองในเขตปราสาทเมืองต่ำ มีการแบ่งพื้นที่เป็นแปลง และมีร่องรอยการปลูกพืชริมของบารายเต็มพื้นที่ขอบบารายทั้ง 4 ข้างเช่นกัน

การจัดการน้ำในปัจจุบันภาครัฐได้เข้ามามีบทบาทในการกำหนดและจัดสรรทรัพยากรน้ำในพื้นที่บริเวณพนมรุ้งเป็นอย่างมาก ส่วนหนึ่งเพื่อเข้ามาบรรเทาปัญหาความเดือดร้อนจากภาวะความแห้งแล้ง และเพิ่มพื้นที่ชลประทานเพื่อการเกษตร ในขณะเดียวกันก็พบว่าภูมิปัญญาการจัดการน้ำบางส่วนยังปรากฏให้เห็นในพื้นที่ และชาวบ้านก็ยังใช้ประโยชน์จากภูมิปัญญาการจัดการน้ำตามที่เคยใช้จากในอดีตหน่วยงานภาครัฐที่มีหน้าที่เข้าไปจัดการน้ำในพื้นที่บริเวณเขาพนมรุ้งแบ่งออกเป็น

หน่วยงานจากส่วนกลาง คือ สำนักงานชลประทาน และบางบริเวณ อาทิเช่น บารายปราสาทเมืองต่ำ ถูกควบคุมโดยกรมศิลปากร และหน่วยงานส่วนท้องถิ่น ได้แก่ องค์การบริหารส่วนตำบล จากการศึกษาพบว่าแนวทางในการจัดการน้ำหลักๆ คือ การเพิ่มพื้นที่กักเก็บน้ำ เพื่อให้มีน้ำใช้ในฤดูแล้ง โดยการสร้างฝายกั้นน้ำ และขุดลอกคลองธรรมชาติเพื่อเพิ่มพื้นที่กักเก็บน้ำให้ได้ปริมาณมากที่สุด จากการศึกษาพบว่าในบริเวณดังกล่าวมีการก่อสร้างฝายกั้นน้ำ 36 แห่ง โดยฝายแห่งแรกถูกสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2522 คือ ฝายบ้านยายคำ ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อกักเก็บน้ำในลำปะเทีย ทางด้านตะวันออกของเขาพนมรุ้ง ในปัจจุบัน การจัดการน้ำโดยชาวบ้าน เป็นการจัดการน้ำโดยใช้ภูมิปัญญาการจัดการน้ำที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมเขมร ตามที่ได้กล่าวข้างต้น ซึ่งเป็นการจัดการน้ำในระดับไร่นาของตัวเอง ได้แก่ การระบายน้ำเข้าไปใช้ในพื้นที่การเกษตร โดยใช้ระบบคลองซอย ในขณะที่บารายทั้ง 2 แห่ง ได้แก่ บารายปราสาทเมืองต่ำ และบารายบ้านหนองบัวราย ชาวบ้านใช้ประโยชน์เพียงน้อยเนื่องจากติดข้อกฎหมายเกี่ยวกับแหล่งโบราณคดี

ดังนั้น นับตั้งแต่มีการขึ้นทะเบียนโบราณสถานให้บารายทั้งสองแห่งเป็นเขตโบราณสถานด้วยการเข้าไปใช้ประโยชน์โดยเป็น “ทรัพยากรมวลชน (Common Resource)” ที่มีการจัดการโดยคนในชุมชนเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชนร่วมกัน ได้กลายเป็น “ทรัพยากรสาธารณะ (Public Resource)” ที่จัดการโดยภาครัฐ ในที่นี้คือกรมศิลปากร ทำให้คนในพื้นที่ไม่สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เอง ยกเว้นแต่จะบุกรุกเข้าไป ด้วยเหตุนี้แหล่งน้ำและพื้นที่ริมตลิ่งที่เคยนำมาซึ่งการพึ่งตนเองอย่างยั่งยืนของชุมชนได้ถูกรัฐยึดเอาไป แหล่งปลูกหม่อนหายไป ปัจจุบันจึงไม่พบการทอผ้าไหมดำรงอยู่ในชุมชนในพื้นที่ศึกษาแล้ว ปลูกก็ห้ามไม่ให้จับ สำหรับการทอเสื้อจากต้นไหมและกก ชาวบ้านมีตลาดสำคัญคือมีความสามารถและลูกค้าสั่งผลิตเสื้อความยาวมากๆ เพื่อใช้ปูในศาลาวัด เมื่อทรัพยากรต้นกกและไหมที่เคยขึ้นตามลำน้ำและบาราย ถูกรัฐโดยกรมชลประทานและกรมศิลปากรยึดพื้นที่ไปหมด จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านในชุมชนต่างๆ ในพื้นที่ศึกษาต้องเขารถไปถึงจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิหรือจังหวัดอื่นๆ ที่ยังมีบึงน้ำและภาครัฐยังไม่เข้าไปยึดจัดการ เพื่อตัดต้นกกและไหมดำมาทอ ทำให้ปัจจุบันต้องเดินทางไปกันไกลๆ และเสียค่าใช้จ่ายในเรื่องน้ำมันสูงมากในยุคน้ำมันแพงเช่นนี้

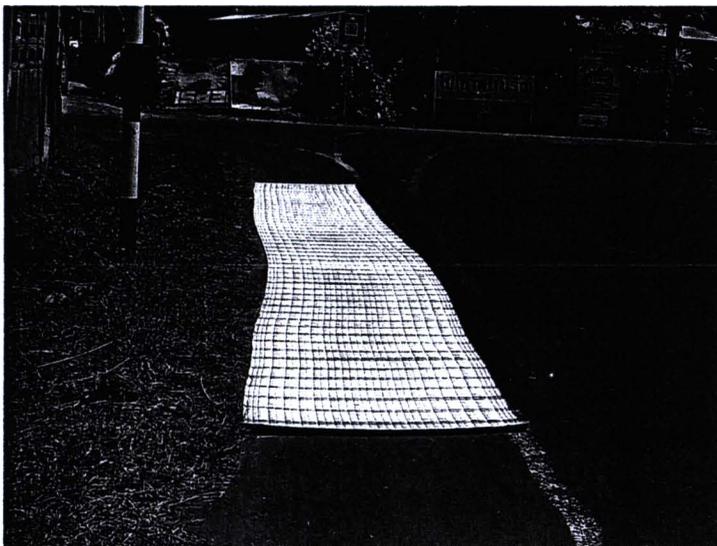
แม้รัฐธรรมนูญตั้งแต่ พ.ศ. 2540 กำหนดให้กรมศิลปากรถ่ายโอนภารกิจด้านการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ในพื้นที่ศึกษาคือองค์การบริหารส่วนตำบลต่างๆ แต่จนถึง พ.ศ. 2554 ก็ยังไม่ปรากฏว่ากรมศิลปากรจะนำพาในการถ่ายโอนภารกิจหรือทรัพยากรมรดกวัฒนธรรมให้แก่ชุมชนแต่อย่างใด ดังนั้น จึงยังไม่พบว่าหน่วยงานภาครัฐจะมีแนวทางจัดการคืนทรัพยากรมวลชนเพื่อนำมาใช้ประโยชน์แต่อย่างใดให้ชุมชน ความยากจนจึงยังไม่ได้รับการแก้ไขบนฐานปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงหรือการพึ่งตนเอง

ภาพแสดงบารายเมืองด้า ซึ่งเคยเป็นแหล่งน้ำชุมชน แต่ปัจจุบันริมตลิ่งไม่มีการจัดการให้ชาวบ้านเข้าไปใช้ประโยชน์ได้เลย พืชพันธุ์ริมน้ำเช่นต้นกกซึ่งในอดีตเคยนำมาใช้ทำเสื่อก็ก็นิสภาพเป็นเพียงไม้ประดับเท่านั้น

ภาพแสดงต้นกกไหลที่ตากไว้หน้าบ้านซึ่งชาวบ้านต้องเดินทางไปตัดมาจากจังหวัดไกลๆ เนื่องจากแหล่งน้ำในพื้นที่ถูกภาครัฐควบคุมไม่ให้เข้าไปใช้ประโยชน์

ภาพแสดงเสื่อขนาดยาวที่ชาวบ้านตากจุกผลิตขึ้นตามคำสั่งซื้อจากวัดต่างๆ ทั่วภาคอีสาน แต่ขาดการจัดการทรัพยากรการผลิตในท้องถิ่น